

تاکتیک‌های جنگ روانی دشمن در میدان نبرد از نگاه آیات قرآن

زهرا حافظیان^۱

چکیده

جنگ روانی دشمنان، یکی از خطرناک‌ترین ابزارهای مقابله با جوامع اسلامی است که امروزه با پیچیدگی‌های رسانه‌ای و شگردهای نوین، بیش از هر زمان دیگری امنیت فکری و روحی مردم را تهدید می‌کند. این مقاله با عنوان «تاکتیک‌های جنگ روانی دشمن در میدان نبرد از نگاه آیات قرآن» تلاش می‌کند تا با نگاهی عمیق به آیات قرآن و روایات معصومین (ع)، راه‌های مقابله با این توطئه‌ها را بررسی کند. این پژوهش، با روش توصیفی و گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است که از منابعی مانند قرآن، احادیث، کتاب‌های تاریخی و همچنین بیانات رهبر معظم انقلاب بهره گرفته شده است. مقاله پیشرو پنج تاکتیک اصلی دشمن را بررسی می‌کند از جمله: ایجاد رعب و وحشت با شایعه‌پراکنی، ترور شخصیت‌های تأثیرگذار جامعه، تبلیغات مسموم برای تضعیف روحیه عمومی، تفرقه افکنی میان گروه‌ها و اقوام، تحریف حقایق و تطمیع افراد با وعده‌های دروغین. در نهایت این تحقیق نشان می‌دهد که قرآن کریم، مانند یک نقشه راه دقیق، به مؤمنان یادآوری می‌کند که با ایمان راسخ، بصیرت، اتحاد و شجاعت می‌توان بر هر توطئه روانی غلبه کرد. به عبارت ساده‌تر، اگر جامعه‌ای قرآن را چراغ راه خود قرار دهد، دشمن حتی با پیشرفته‌ترین سلاح‌های روانی هم نمی‌تواند بر آن پیروز شود.

کلیدواژه: جنگ روانی، آیات قرآن، تاکتیک‌های دشمن، راهکارهای مقابله

مقدمه

جنگ روانی به عنوان یکی از پیچیده‌ترین ابزارهای مقابله در میدان نبرد، از دیرباز باهدف تضعیف روحیه، ایجاد تردید و فروپاشی اراده جمعی مورد استفاده قرار گرفته است. این پدیده که در عصر حاضر با توسعه

^۱ طلبه سطح ۲ حوزه علمیه الزهرا (س) – z.hafez5047@gmail.com

فناوری‌های ارتباطی ابعاد گسترده‌تری یافته و با بهره‌گیری از شایعه، تحریف حقایق و تفرقه‌افکنی، بنیان‌های فکری و اعتقادی جامعه را نشانه می‌رود. قرآن کریم، به عنوان کتابی جامع که به تمامی ابعاد زندگی بشری توجه دارد، از همان آغاز، پرده از این توطئه‌ها برداشته و با مثال‌هایی ملموس، مؤمنان را به مقابله با این ترفندها فراخوانده است. مثلاً وقتی در سوره آل عمران می‌خوانیم: «شیطان تنها دوستانش را می‌ترساند!» (آل عمران، ۱۷۵)، انگار قرآن کریم مستقیم به ما گوشزد می‌کند که ترس‌های ساختگی دشمن را جدی نگیریم.

اما متأسفانه پژوهش‌های موجود در حوزه جنگ روانی، عمدتاً بر جنبه‌های مدرن و رسانه‌ای آن متمرکز شده و کمتر به ریشه‌یابی این پدیده در متون دینی، به ویژه قرآن کریم، پرداخته‌اند. این خلأ پژوهشی باعث شده است که راهکارهای ارائه شده برای مقابله با جنگ روانی دشمن، اغلب فاقد پشتوانه نظری عمیق و مبتنی بر مبانی دینی باشند.

اما ضرورت بحث زمانی آشکارتر می‌شود که بدانیم دشمنان با سوءاستفاده از ضعف‌های شناختی و اعتقادی جامعه، می‌کوشند با ابزارهای نوین، هویت اسلامی را هدف قرار دهند. در چنین شرایطی، بازخوانی آیات قرآن و استخراج الگوهای رفتاری پیامبر (ص) و مؤمنان صدر اسلام، نه تنها به درک بهتر تاکتیک‌های روانی دشمن کمک می‌کند، بلکه راهکارهای عملی برای خنثی‌سازی توطئه‌های دشمن را نیز ارائه می‌نماید؛ همان‌گونه که در جنگ غزه، رسانه‌های صهیونیستی مدام از «شکست مقاومت» حرف می‌زنند و قرآن کریم قرن‌ها پیش درباره توطئه‌های این چنینی دشمن هشدار داده بود. در این زمینه محققینی از جمله: آقای حسینیان مقدم در سال ۱۳۸۴، ماجرای تاریخی «افک» را بررسی کرده و نشان داده چطور شایعه پراکنی می‌تواند حتی پیامبر (ص) را هدف بگیرد و یا خانم مریم محبتی در سال ۱۴۰۱ مقاله‌ای تحت عنوان (دشمن شناسی قرآنی و استراتژی پیامبر در مواجهه با دشمنان در آیات مقاومت) نوشته‌اند. در این مقاله پژوهشگر آیات قرآن را نه به عنوان متنی تاریخی، بلکه مثل یک «راهنمای عملی» خوانده که می‌تواند جنگ روانی امروز را تحلیل کند. و به جای تکیه بر نظریه‌های غربی، سراغ همان مثال‌هایی رفته است که قرآن کریم بیان نموده است؛ از ماجرای قارون و زراندوزی‌هایش تا داستان بلعم باعورا که علمش را فروخت. در نهایت، این تحقیق می‌خواهد به ما یادآوری کند که مقابله با دشمن، فقط با سلاح نیست؛ گاهی باید آیات قرآن را مثل یک «زره» بر تن کرد و به میدان جنگ روانی رفت.

اکنون سؤال اصلی پژوهش این است که: قرآن کریم چه تاکتیک‌هایی را برای جنگ روانی دشمنان در میدان نبرد بیان کرده و راهکارهای مقابله با این توطئه‌ها چیست؟

۱- مفهوم شناسی

۱-۱ تاکتیک

تاکتیک یک عمل مفهومی یا یک رشته اقدامات کوتاه مدت باهدف دستیابی به یک هدف کوتاه مدت است. این عمل می تواند به عنوان یک یا چند کار خاص اجرا شود. اصطلاح تاکتیک معمولاً در زمینه های تجاری، نظامی، ورزشی یا سایر فعالیت های رقابتی کاربرد دارد. این واژه از ریشه یونانی به معنای هنر چیدمان مشتق شده است. (jabbarian.com)

۱-۲ جنگ روانی

جنگ روانی استفاده برنامه ریزی شده از تبلیغات به وسیله عوامل آشکاری همچون رادیو، تلویزیون، مطبوعات و عوامل پنهانی مانند شایعه به منظور تحریف عقاید، تضعیف روحیه و بی اعتبار کردن انگیزه ها و کاستن از اقتدار طرف مخالف است. (متفکر، ص ۱۸)

۱-۳ جنگ نرم

جنگ نرم عبارت است از مجموعه تحولاتی که موجب دگرگونی در هویت فرهنگی و الگوهای رفتاری مورد قبول نظام سیاسی گردد. (نایینی، ۱۳۸۷) در این باره هم مقام معظم رهبری می فرمایند: جنگ نرم یعنی ایجاد تردید در دل ها و ذهن های مردم. (خامنه ای، ۱۳۸۸) جنگ نرم یعنی جنگ به وسیله ابزارهای فرهنگی و پیشرفته امروزی. (همان) جنگ نرم یعنی ایجاد تردید در دل ها و ذهن های مردم (دیدار با جمع زیادی از بسیجیان کشور ۴ آذر ۱۳۸۸)

۲- تاکتیک های دشمن

۲-۱- ایجاد رعب و وحشت در دل

یکی از تاکتیک های روانی دشمن، ایجاد ترس و وحشت در دل مسلمانان است تا از این طریق بتوانند آن ها را تضعیف و کنترل کنند. همان گونه که قرآن کریم در سوره مبارکه آل عمران آیه ۱۷۵ می فرماید:

«إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ ...»

این شیطان است که دوستان خود را می ترساند...

در طول تاریخ، جریان‌های مختلفی مانند مرجفون با استفاده از شایعه پراکنی و ایجاد رعب و وحشت، سعی در ایجاد تفرقه و تضعیف اتحاد بین مسلمانان را داشته‌اند. خدای متعال در آیه ۶۰ سوره احزاب این جریان را اینچنین بیان فرموده:

"لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا"

(اگر منافقان و بیماردلان و آنها که اخبار دروغ و شایعات بی‌اساس در مدینه پخش می‌کنند دست از کار خود برندارند، تو را بر ضد آنان می‌شورانیم، سپس جز مدت کوتاهی نمی‌توانند در کنار تو در این شهر بمانند.)

مقام معظم رهبری در بیانات خود به این گروه مرجفین اشاره کرده‌اند که «امروز هم البتّه هستند کسانی که نه به انقلاب، نه به اسلام و حتّی نه به تعهد ایرانی پایبند نیستند؛ بله، اما ملت ایران اینها نیستند. در زمان خود رسول اکرم (ص) هم یک عده‌ای عاشق شهادت بودند، مشتاق جهاد بودند، اگر امکان رفتن به جبهه نداشتند گریه می‌کردند، یک عده‌ای هم در مدینه بودند که «مَرَدُوا عَلَى التَّفَاقِ» (توبه ۱۰۱) قرآن درباره آنها می‌گوید «مَرَدُوا عَلَى التَّفَاقِ»، یا یک جای دیگر [می‌گوید]: «لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ»؛ (احزاب ۶۰) در خود مدینه پیغمبر، کسانی بودند که قرآن از آنها به «مُرْجِفُونَ» تعبیر می‌کند؛ شایعه پراکنان، ترس پراکنان، تردید پراکنان، شبهه پراکنان؛ در زمان پیغمبر! (خامنه‌ای، ۱۴۰۲).

۲-۲- استفاده از روش ترور

یکی از شیوه‌های دشمن برای ایجاد ترس و وحشت، ترور شخصیت‌های مهم جامعه است که به عنوان نمونه از جریان مرجفون می‌توان به داستان سعد بن عباد اشاره کرد. او یکی از اصحاب پیامبر اسلام و رئیس طایفه خزرج بود که پس از وفات پیامبر، او از بیعت با ابوبکر و عمر خودداری کرد و به شام رفت. در نهایت، سعد بن عباد در سال ۱۵ هجری در منطقه حوران شام به طرز مشکوکی کشته شد. (ابن عبدالبر، ج ۲، ص ۱۶۴) برخی منابع اهل سنت معتقدند که او توسط جن‌ها کشته شد، در حالی که منابع شیعی معتقدند که او به دستور عمر بن خطاب ترور شد. (ابن سعد، ج ۳، ص ۶۱۷) این حادثه باعث ترس و وحشت در دل مردم شد، زیرا سعد بن عباد یکی از شخصیت‌های برجسته و محبوب در میان مسلمانان بود و ترور او نشان‌دهنده شدت اختلافات و تنش‌های سیاسی در آن زمان بود. (ویکی شیعه)

۲-۳- استفاده از تبلیغات برای تضعیف روحیه

یکی دیگر از تاکتیک‌های جنگ روانی دشمن، استفاده از تبلیغات برای تضعیف روحیه است. تبلیغات منفی و شایعه‌پراکنی می‌تواند تأثیرات مخربی بر روحیه و اعتماد به نفس افراد داشته باشد. دشمنان با انتشار اطلاعات نادرست و تحریف واقعیت‌ها، سعی در ایجاد تردید و ناامیدی در میان مردم دارند. این روش‌ها به منظور تضعیف اتحاد و همبستگی جامعه و ایجاد تفرقه و اختلاف به کار گرفته می‌شوند.

قرآن کریم در مورد این نوع تبلیغات منفی و شایعه‌پراکنی می‌فرماید:

«فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَلِيتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ»

پس قارون با تجمل و زینت خود بر قومش ظاهر شد و کسانی که خواهان زندگی دنیا بودند، گفتند: ای کاش ما نیز مانند آنچه به قارون داده شده، داشتیم. بی شک او بهره بزرگی دارد. (قصص/۷۹)

قارون یکی از افراد ثروتمند و برجسته بنی اسرائیل بود که از ثروت و جلال خود برای فریب مردم و به نمایش گذاشتن قدرت و رفاه خود استفاده می‌کرد. این آیه نشان می‌دهد که چگونه افراد تحت تأثیر زینت و تجمل قرار می‌گیرند و آرزو می‌کنند که مانند آن باشند، و این تبلیغات و نمایش‌های ظاهری می‌تواند تردید و ناآرامی در دل مردم ایجاد کند. این مثال خوبی است برای نشان دادن اینکه چگونه تبلیغات منفی و شایعه‌پراکنی می‌تواند باعث تضعیف روحیه و اعتماد به نفس افراد شود. (مکارم شیرازی، ج ۱۶، ص ۱۶۲)

۲-۴- نشان دادن بالابودن هزینه مقاومت

یکی از شیوه‌های دشمن در جنگ روانی، نشان دادن بالابودن هزینه مقاومت است. این تبلیغات معمولاً به اهداف مالی یا سیاسی خود می‌پردازند و می‌توانند به شکل‌های مختلفی از جمله تبلیغات سیاسی، تبلیغات تجاری، یا حتی تبلیغات اجتماعی ظاهر شوند. هدف از این نوع تبلیغات اغلب افزایش تعادل قدرت یا تأثیرگذاری بر عقل سلیم عمومی است.

این تکنیک در مذاکره همان تکنیک معروف چماق و هویج است که از یک سو در باغ سبز وضعیت بعد سازش را نشان می‌دهند و از طرف دیگر هزینه مقاومت را بالا نشان می‌دهند تا مقاومت عمومی جامعه را بشکنند در صورتی که حقیقت همیشه خلاف این بوده.

برای مثال در جنگ غزه، یکی از تاکتیک‌های استفاده شده توسط دشمنان، همین تبلیغات منفی و شایعه‌پراکنی برای نشان دادن بالابودن هزینه مقاومت است. در جنگ غزه، اسرائیل با استفاده از تبلیغات و

مصون بمانند. داشتن صبر در مواجهه با دشمنان باعث می شود که افراد بدون ازدست دادن روحیه و امید، به راه خود ادامه دهند و به اهداف والای خود دست یابند. قرآن کریم نیز به اهمیت صبر اشاره کرده و در آیه ۱۵۳ سوره بقره می فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»

ای کسانی که ایمان آورده اید، از صبر و نماز یاری بجوئید؛ بی گمان خداوند با صابران است.

این آیه به مؤمنان یادآوری می کند که با داشتن صبر و استقامت، می توانند از کمک و یاری خداوند بهره مند شوند و بر دشمنان پیروز شوند.

بصیرت به معنای داشتن آگاهی و بینش دقیق و عمیق از اوضاع و شرایط است. بصیرت به افراد کمک می کند تا از نیت ها و اهداف دشمنان آگاه باشند و بتوانند باتدبیر و هوشمندی در برابر تهدیدات آن ها مقابله کنند. داشتن بصیرت باعث می شود که فرد بتواند به درستی حق و باطل را تشخیص دهد و از فریب ها و شایعات دشمنان دوری کند.

درباره اهمیت این موضوع مقام معظم رهبری می فرمایند: یک مطلب راجع به مسائل کلی کشور و انقلاب عرض کنم. ببینید برادران و خواهران عزیز! خدای متعال به پیغمبرش در آن دوران دشوار مکه می فرماید: ای پیغمبر! من بابصیرت حرکت می کنم؛ «قل هذه سبيلي ادعوا الى الله على بصيرة انا و من اتبعني»؛ (یوسف، آیه ۱۰۸) خود پیغمبر بابصیرت حرکت می کند، تابعان و پیروان و مدافعان فکر پیغمبر هم بابصیرت [حرکت می کنند]. این مال دوران مکه است؛ آن وقتی که هنوز حکومتی وجود نداشت، جامعه ای وجود نداشت، مدیریت دشواری وجود نداشت، بصیرت لازم بود؛ در دوران مدینه، به صورت ویژه تر. اینی که من در طول چند سال گذشته همیشه بر روی بصیرت تأکید کرده ام، به خاطر این است که یک ملتی که بصیرت دارد، مجموعه جوانان یک کشور وقتی بصیرت دارند، آگاهانه حرکت می کنند و قدم برمی دارند، همه تیغ های دشمن در مقابل آنها کند می شود. بصیرت این است. بصیرت وقتی بود، غبار آلودگی فتنه نمی تواند آنها را گمراه کند، آنها را به اشتباه بیندازد. اگر بصیرت نبود، انسان ولو با نیت خوب، گاهی در راه بد قدم می گذارد. شما در جبهه جنگ اگر راه را بلد نباشید، اگر نقشه خوانی بلد نباشید، اگر قطب نما در اختیار نداشته باشید، یک وقت نگاه می کنید می بینید در محاصره دشمن قرار گرفته اید؛ راه را عوضی آمده اید، دشمن بر شما مسلط می شود. این قطب نما همان بصیرت است. (خامنه ای، ۱۳۸۸)

داشتن صبر و بصیرت در برابر دشمنان، به مؤمنین کمک می‌کند تا به شجاعت بیشتری دست یافته و از تفرقه و ضعف در جامعه جلوگیری کنند.

۳-۵- دلیری و شجاعت

شجاعت در برابر دشمن، عنصری کلیدی در حفظ امنیت و استقلال جامعه است. این شجاعت تنها به معنای مقابله فیزیکی نیست، بلکه به مقابله با تهدیدات روانی و راهبردی نیز اشاره دارد. ایمان به خداوند، اعتماد به نفس، آگاهی از موقعیت‌ها و اتحاد جمعی، عواملی هستند که می‌توانند شجاعت فرد را تقویت کنند.

همچنین در قرآن کریم، خداوند شجاعت را از صفات مؤمنین برشمرده است: "محمد رسول الله و الذین معه اشداء علی الکفار رحماء بینهم... (فتح/آیه ۲۹) محمد فرستاده خداست و یاران و همراهانش بر کافران بسیار سخت و با یکدیگر بسیار مشفق و مهربان‌اند..."

در این آیه، شیوه ارتباطات یک مؤمن ترسیم شده است: در رابطه با بیگانگان «أَشِدَّاءُ» شدت و سختی دارند و با خودی‌ها، «رُحَمَاءُ» محبت و مهربانی. (قرآنی، ج ۹، ص ۱۴۶)

امروز بحمدالله این استقلال، این شجاعت و این ایستادگی در مقابل زورگویی استکبار جهانی، مخصوص این ملت و این کشور است و همین است که استکبار را نسبت به این کشور و این ملت، دچار حقد و بغض کرده است. اما من این را عرض کنم؛ این هم ناشی از وعده الهی است که حقد و بغض استکبار، هیچ کاری نخواهد توانست بکند؛ «انتم الأعلون ان کنتم مؤمنین» (آل عمران/۱۳۹). قرآن کریم در دو جا می‌فرماید: «و لا تهنوا و لا تحزنوا»، (آل عمران/۱۳۹) «فلا تهنوا و تدعوا الی السّلم» (محمد/آیه ۳۵) هرگز از مواضع خودتان پایین نیایید و در مقابل دشمن احساس ضعف نکنید. او که مبنای کار را بر دروغ و فریب و زورگویی گذاشته، ضعیف است؛ اما شما که به خدا متکی هستید، قوی هستید. (خامنه‌ای، ۱۳۷۰)

نتیجه‌گیری:

در دنیایی که دشمنان با ابزارهای نوین، هویت و ایمان جوامع اسلامی را نشانه گرفته‌اند، قرآن کریم همچون نقشه راهی است که نه تنها توطئه‌های پنهان را آشکار می‌کند، بلکه سلاحی کارآمد در دست مؤمنان قرار می‌دهد.

حال این پژوهش نشان داد که ترسِ ساختگی، ترور شخصیت‌ها، و شایعه‌پراکنی، تنها بخشی از تاکتیک‌های دشمنان است که ریشه در تاریخ صدر اسلام دارد. اما آنچه این تحقیق را از مطالعات پیشین متمایز می‌کند، ارائه الگوی عملی مبتنی بر قرآن برای جوامع امروزی است:

مثلاً در زمینه رسانه‌های اجتماعی، در آیات سوره نور مؤمنان را از پذیرش شایعه بدون تحقیق برحذر می‌دارد، امروزه نیز می‌توان با آموزش سواد رسانه‌ای، جوانان را در برابر اخبار جعلی ایمن کرد و یا در آیات سوره آل عمران با تأکید بر وحدت، تشکیل نهادهای مردمی برای مقابله با تفرقه‌های قومی و مذهبی سفارش می‌کند.

و با بیان داستان قارون و هشدار قرآن درباره فریب ثروت، ضرورت تقویت اقتصاد مقاومتی و پرهیز از مصرف‌گرایی را به ما یادآوری می‌کند.

در پایان، این پژوهش پیشنهاد می‌کند نهادهای آموزشی و فرهنگی، با بازخوانی آیات قرآن در قالب کارگاه‌ها و برنامه‌های کاربردی، نسلی بصیر و نترس پرورش دهند که نه در دام ترس بیفتند، نه فریب تطمیع را بخورند. این‌گونه است که قرآن، نه فقط کتابی برای قرن‌ها پیش، بلکه دستورالعملی زنده برای عبور از پیچیده‌ترین جنگ‌های روانی عصر حاضر خواهد بود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم

۲. نهج البلاغه

۳. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۶۱۷.

۴. ابن عبدالبر، الاستیعاب، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۱۶۴.

۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۲۶۶.

۶. آموزگار، محمد، پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، پرسمان، اردیبهشت ۱۳۸۶، شماره ۵۶.

۷. جباریان، مهدی، دکتری مدیریت استراتژیک دانشگاه تهران کارشناس ارشد مدیریت بازرگانی دانشگاه علامه طباطبائی کارشناسی مهندسی معماری دانشگاه آزاد اسلامی مشاور و مدرس حوزه استراتژی و

مدیریت. mahdi.jabarian@ut.ac.ir

۸. جعفرنیا، فاطمه، «بررسی و نقد گزارش‌های حادثه افک»، در مجله پژوهش‌نامه تاریخ، شماره ۴۷، تابستان ۱۳۹۶ ش.
۹. حسینیان مقدم، حسین، «بررسی تاریخی تفسیری حادثه افک»، مجله تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۷، پاییز ۱۳۸۴ ش.
۱۰. حسینیان مقدم، حسین، بررسی تاریخی - تفسیری حادثه افک، تاریخ آینه پژوهش ۱۳۸۴، ش ۷.
۱۱. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم سی و چهارمین سالگرد ارتحال حضرت امام خمینی (ره)، ۱۴/۳/۱۴۰۳.
۱۲. _____، بیانات در دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان، ۱۳۷۴/۸/۱۰.
۱۳. _____، بیانات در دیدار عمومی مردم چالوس و نوشهر، ۱۳۸۸/۷/۱۵.
۱۴. _____، خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار مردم قم، ۱۳۷۰/۱۱/۳۰.
۱۵. _____، بیانات در دیدار مردم بوشهر در روز میلاد امام علی (ع)، ۱۳۸۹/۴/۵. خاصیت دوران فتنه - همان‌طور که بارها عرض کرده‌ایم - غبار آلودگی است، مه‌آلودگی است. نخبگان گاهی دچار خطا و اشتباه می‌شوند.
۱۶. _____، دیدار با جمع زیادی از بسیجیان کشور، ۱۳۸۸/۹/۴.
۱۷. _____، بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۸۳/۸/۲۴.
۱۸. دنیای اقتصاد، روایت جنایات اسرائیل؛ از تخریب خانه‌های مردم تا کشتار کودکان غزه در یک سال گذشته، چ ۱۴۰۳/۱۰/۲۳ ش خبر ۴۱۴۳۴۴۶۵.
۱۹. دنیای اقتصاد، مداخلات تاریخی انگلیس در امور ایران، چ ۱۳۸۸/۱۱/۱، ش روزنامه ۱۹۹۹، ش خبر ۵۹۲۴۲۰.
۲۰. رشوان، علی محمود، حدیث الافک من المنظور الاسلامی، مکه، جامعة ام القری، ۱۴۱۵ ق.
۲۱. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ج ۸، ص ۳۳۲.
۲۲. قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج ۹، ص ۱۴۶.
۲۳. _____، ج ۲، ص ۳۲۱.
۲۴. متفکر، حسین؛ جنگ روانی، قم، دفتر عقل پژوهش‌گده تحقیقات اسلامی سپاه، ۱۳۸۶، ص ۱۸.

۲۵. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۷۳، ص ۳۰۲.
۲۶. محبتی، مریم، دشمن شناسی قرآنی و استراتژی پیامبر در مواجهه با دشمنان در آیات مقاومت، فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، سال یازدهم، ش ۴، زمستان ۱۴۰۱.
۲۷. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۹، ص ۲۳.
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۶، ص ۱۶۲.
۲۹. منتظری، حسینعلی، پاسخ به پرسش های دینی، قم، دفتر آیت الله منتظری، ۱۳۸۹ ش.
۳۰. نایینی، علی محمد، نگرش راهبردی به پدیده جهانی شدن فرهنگ و پیامدهای آن: فصلنامه سیاسی راهبردی، سال یک، ۱۳۸۷.
۳۱. ویکی شیعه.